

Расим Хурем

ИСТОРИЈА ПЕРИОДА 1941—1945. У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У Енциклопедији Југославије, издање 1962, енциклопедијска јединица »Босна и Херцеговина« не садржи историју периода 1941—1945. Та материја је садржана у енциклопедијској јединици »Југославија«, гдје је историја НОР-а и револуције изложена оквирно за цијелу Југославију. Стога није могућа упоредба текста из Енциклопедије Југославије, 2, Загреб 1982. с текстом из првог издања Енциклопедије (издање 1962). Може се рећи само то да ново издање Енциклопедије говори о НОР-у и револуцији у Босни и Херцеговини посебно, и то далеко шире него што говори прво издање. Аутор текста и у првом и у другом издању Енциклопедије је исти.

Прилог П. Мораче у новом издању Енциклопедије је доста добар. Разумије се, о њему се може и треба разговарати, критички, са жељом да неко ново, будуће издање Енциклопедије буде боље.

Ја ћу изнијети неке примједбе на прилог П. Мораче.

1. П. Морача прати развој НОП-а и НОБ-е у Босни и Херцеговини више површински, кроз низање појава и догађаја, а мање га прати као процес. Недостаје потребна дубина, цјеловитост и повезаност. То се нарочито односи на прву годину рата, од љета 1941. до љета 1942. године, која је битна за разумијевање процеса, прије свега са становишта тока и дмета развоја НОП-а. Познато је да је то година постројавања и престројавања грађанских политичких снага у борби против устанка и НОП-а, као и година диференцијације снага у самом устанку. Средином 1942, у Босни и Херцеговини се углавном знало ко је на којој страни барикаде. С тим у вези, осврт на Покрајинско партијско савјетовање у Иванчићима, 7—8. јануара 1942, има смисла само ако се такав осврт даје и на Обласно партијско савјетовање за Босанску крајину у Скендер-Вакуфу, 21—22. фебруара 1942, и на Савјетовање у Фочи, 25. фебруара 1942, односно ако се говори о правцима развитка који је наметнуо потребу да се таква савјетовања држе.

Такође, мишљење П. Мораче да је Врховни штаб НОП одреда Југославије, децембра 1941, послао Прву пролетерску бригаду, а и своје сједиште пренио у источну Босну да би у источној Босни спријечио четнике да разбију партизанске одреде и да стварају своје, четничке формације, као и његово мишљење да је њемачки окупатор, крајем 1941, тежиште својих акција против устаника пренио у Босну да би обезбиједио привредне потен-

цијале и саобраћајнице у Босни, није нетачно, али та мишљења нису довољна као научно објашњење. Наведене мјере, како једне тако и друге стране, израз су свеукупног одмјеравања снага, оне су дио цјелокупног тока догађаја на тлу Југославије и те мјере треба као такве и тумачити.

У вези с досад реченим је и периодизација коју П. Морача даје. Он се још давно определијелио за периодизацију по годинама, нпр. 1941, 1942, 1943. и даље и он се те периодизације и данас држи. Навешћу један занимљив примјер: на стр. 208, гдје говори о томе како је Савјетовање у Столицама, 26. септембра 1941, позитивно утицало на организацију партизанских оружаних формација, П. Морача наводи да је у Босни и Херцеговини формирано 10 НОП одреда. Тај податак се односи на крај 1941. и зато га П. Морача и узима. Он губи из вида да је стварање НОП одреда у Босни и Херцеговини у духу одлука Савјетовања у Столицама текло у непрекидном низу све до маја 1942, када је у Босни и Херцеговини било 14 НОП одреда (не рачунајући Шести крајишки НОП одред који је већ у фази стварања престао да постоји). Основ такве периодизације није објашњен. Гледано са становишта развитка процеса, крај 1941. не може за Босну и Херцеговину бити никакав хронолошки међаш. Он то, можда, може бити за Србију. Оно што се у Србији догађало новембра—децембра 1941. у Босни и Херцеговини се догађало априла—јуна 1942. И у Морачином опису НОР-а и револуције у Југославији, у првом издању Енциклопедије, види се да је, гледано са становишта тока догађаја, средина 1942. хронолошка граница не само за Босну и Херцеговину него и за Југославију у цјелини. Тамо, између осталог, стоји да су ЦК КПЈ и Врховни штаб донијели, средином јуна 1942, одлуку да тежиште борбе пренесу у западне области Југославије и да ту, користећи повољан развој, образују ново жариште устанка општејугословенског значаја. То се види и из описа развитка НОР-а у Словенији, Хрватској, Босни и Херцеговини, Србији и Македонији у другој половини 1942.

2. Нека закључивања П. Мораче не би могла да издрже озбиљну научну критику.

а) П. Морача пише да је на даљњи развитак НОР-а у Босни и Херцеговини у другој половини 1942. одлучујуће утицао поход пролетерских бригада у Босанску крајину (210). Научна истраживања су показала да је на даљњи развој НОП-а у Босни и Херцеговини у другој половини 1942. одлучујуће утицало и раскидање војно-оперативних веза партизана с четницима, као и споразуми органа НДХ и четничких штабова у Босни, склопљени у прољеће—љето 1942. Ти споразуми су произвели далекосежне политичке ефекте у корист НОП-а, како у српским, тако и у муслиманским и хрватским срединама. Уосталом, поход пролетерских бригада у Босанску крајину је директно побољшао

услове за развој НОП-а у овој области, али не и у источној Босни и источној Херцеговини.

Даље, П. Морача пише да су крупне војне побједи и успон НОП-а у љето и јесен 1942. омогућили брже продирање његовог утицаја у шире слојеве муслиманског и хрватског становништва у Босни и Херцеговини (211). Крупне војне побједи су заиста биле најмоћнији фактор развоја НОП-а и јачања његовог утицаја, али не само у муслиманским и хрватским, него и у српским срединама у Босни и Херцеговини. Како би се, иначе, могло објаснити то да у другој половини 1942. слабе позиције четника у свим областима Босне и Херцеговине, с тим што је та појава у некој области више а у некој мање изражена. П. Морача и сам каже да су у походу пролетерских бригада разбијене главне четничке формације и упоришта у западној и средњој Босни, што је преоштра оцјена. Тачно је ако се каже да су доласком пролетерских бригада, а и због компромитовања четника Д. Михаиловића због њихове сарадње са усташким властима, позиције четника у западној, а донекле и у средњој Босни уздрмане, а да су се четничке јединице деморалисале и постепено осипале. Битно је, међутим, да су позиције четника слабиле. Слично се догађало и у источној Босни, нарочито послје побједи партизана над четницима у борби на Малешевцима (Мајевица) 28. новембра 1942.

б) На стр. 211—212 стоји да је у љето и јесен 1942. ојачао утицај НОП-а у појединим градским центрима. Каже се да су особито у Мостару, Сарајеву, Бањалуци и Тузли у овом периоду дјеловале борбене антифашистичке организације. Таква констатација упућује на закључак да је то један нови квалитет у развоју НОП-а у тим градовима, што није тачно. Познато је да су борбене антифашистичке организације у наведеним градовима дјеловале и 1941. Што се тиче Бањалуке, управо је у другој половини 1942. развој НОП-а у овом граду био доста успорен. У питању су била бројна хапшења припадника НОП-а у јуну, јулу и новембру 1942.

ц) На стр. 123 стоји да је у другој половини 1943. »четнички покрет (је) био у распадању«. Сличну, мада нешто блажу оцјену П. Морача је изнио на Симпозију о историјским претпоставкама Републике Босне и Херцеговине, одржаном у Сарајеву 1968. Оцјена П. Мораче је доста паушална. Тачно је да су порази што су их снаге НОП-а нанијеле четницима, у прољеће—љето 1943, као и истовремена промјена држања Велике Британије према четницима, узроковали то да је морал у четничким редовима у то вријеме слабио, а четнички утицај опадао. Али, ни ова оцјена се не може односити на крај 1943. Нова истраживања показују да је за оцјену стварне снаге четничког покрета у Босни и Херцеговини крајем 1943. значајан и податак да је тај покрет успио да током 1943. одржи, а понегдје и ојача утицај у подруч-

јима у којима је иначе био присутан, као и да спроведе извјесне организационе мјере које су у неким подручјима довеле и до повећања бројног стања четника. Јасно је да до тог побољшања положаја четника не би дошло да њемачки окупатор, послје капитулације Италије, није у извјесном смислу промијенио однос према четницима Д. Михаиловића и да им није пружио помоћ и подршку.

П. Морача оцјењује да су муслимански грађански и вјерски кругови који су се залагали за аутономну Босну и Херцеговину, послје декларације југославенске избјегличке владе о обнављању Краљевине Југославије као федеративне државе (јуни 1943) и послје иницијативе Д. Михаиловића за сарадњу са »југославенски«^о оријентисаним Муслиманима, тражили сарадњу и с четничким водством (213). Та оцјена није ничим поткријепљена. Напротив, досадашња истраживања показују да је Д. Михаиловић, преко Мустафе Мулалића, покушао да успостави сарадњу с тим муслиманским грађанским и вјерским круговима и да су ти кругови одбили позив Д. Михаиловића. Резултати тих истраживања су публиковани прије више година.

3. У прилогу П. Мораче су и неке празнине на које треба указати.

а) Злочини и жртве у Босни и Херцеговини су предочени крње, непотпуно. Помињу се масовна хапшења и убијања Срба и масовно протјеривање Срба у Србију, али не и доста бројно избјеглиштво Срба у Србију. П. Морача констатује да је у току устанка било »националистичких испада устаника«^о и »масовнијих злочина над муслиманским и хрватским становништвом«^о (208), али не прецизира да ли су те »масовније злочине«^о чинили устаници или неко други. Даље, он ништа не пише о масовним четничким злочинима над Муслиманима у јесен и зиму 1941/1942. и касније. Остаје нејасно да ли П. Морача под »масовнији злочини«^о над муслиманским и хрватским становништвом подразумева злочине устаника, нпр. масовни злочин устаника над муслиманским становништвом Кулен-Вакуфа, 6—7. септембра 1941, или злочине четника (припадника четничких формација) или, можда, злочине и једних и других. Такође, П. Морача не пише о бројном избјеглиштву Муслимана са сѐла у градове Босне и Херцеговине, до кога су довели четнички злочини над муслиманским живљем на селу.

б) Мада је прилог П. Мораче насловљен са: НОР и социјалистичка револуција 1941—1945, револуционарне друштвене промјене вршене у оквиру НОБ-е нису у том прилогу уопште третиране.

НОР и социјалистичка револуција 1941—1945. су изражавали цјелокупност друштвеног кретања чија презентација захтијева шири приступ и шири поглед. На догађаје и збивања се мо-

ра гледати са свих страна. У том погледу П. Морача није досљедан. На такав закључак упућује и избор литературе која је наведена на крају прилога.

Може се рећи да енциклопедијска јединица: Босна и Херцеговина, дио који се односи на историју периода 1941—1945, у неким својим дијеловима није на нивоу научних достигнућа.

Мухарем Кресо

НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА 1941—1945. У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

За разлику од I издања Енциклопедије Југославије, у коме, у оквиру VI поглавља (ХИСТОРИЈА, св. II, стр. 37—56), и нема народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, јер се историја Босне и Херцеговине по том концепту завршавала почетком првог свјетског рата, односно пропашћу Аустро-Угарске монархије, у овом издању, сада у оквиру знатно проширеног V поглавља (ХИСТОРИЈА, св. II, стр. 76—129) народноослободилачки рат и револуција у Босни и Херцеговини 1941—1945. представљају једну од 12 не баш равноправних тема — посвећено јој је десет од 53 стране.

У односу на предславенско доба, средњовјековну босанску државу, османски период, те Босну и Херцеговину између два рата (1918—41) и Босну и Херцеговину у социјалистичкој Југославији, просторна заступљеност овог периода могла би се сматрати задовољавајућом. Међутим, то се не може рећи за аустро-угарски период, јер је овом хронолошки ранијем, 40-годишњем периоду посвећено исто толико (14 страница) колико и трима посљедњим периодима укупног трајања од преко 60 година. Не улазећи у значај појединих периода и богатство процеса и промјена у њима, поставља се питање да ли је ова просторна скученост условила различит степен обраде и различит приступ у обради ових периода, или је коначно остварени простор резултат различитог приступа и степена обраде. Чини ми се да би закључци из поређења ова два поступка указали на могућност како да се добије још адекватнији и кохерентнији, до крајности сажет, а ипак цјеловит и конзистентан приказ историје Босне и Херцеговине. Не би се могло прихватити да је то резултат само наслеђа из I издања и ангажовања већег броја аутора за аустро-угарски период.

У односу на II издање Војне енциклопедије (свеска I, стр. 763—783), гдје народноослободилачки рат, између осталог и због